

РЕФОРМУВАННЯ ПРАВОСУДДЯ

Тетяна Фулей

кандидатка юридичних наук,
начальниця відділу наукових досліджень проблем
судочинства та науково-методичного забезпечення
суддівської освіти
Національної школи суддів України
(Київ, Україна)
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-9800-8785>
science.nsj@gmail.com

УДК 347.97

УПРОВАДЖЕННЯ ГЕНДЕРНОГО ПІДХОДУ ПРИ ПРОВЕДЕННІ СУДОВОЇ РЕФОРМИ ЯК СКЛАДОВА ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ДОСТУПУ ДО ПРАВОСУДДЯ

АНОТАЦІЯ. Війна вирельєфіла гендерні аспекти багатьох правовідносин (пов'язаних із мобілізацією та службою в Збройних силах України, перетином державного кордону, масовим сексуальним насильством на окупованих територіях, гендерно обумовленими способами катувань тощо), які актуалізують проблематику їх врахування при здійсненні правосуддя. Додаткову увагу до досліджень правових явищ крізь “гендерні лінзи” привертає оцінка дій керівництва держави-агресора як “ідеальний приклад токсичної маскулінності”.

Минулі етапи судової реформи свідчать, що гендерний підхід не брався до уваги, проте законодавчі зміни, секторальні “історії успіху”, міжнародні зобов'язання України давали підстави для сподівань про його врахування у новій Стратегії розвитку системи правосуддя.

Мета статті – проаналізувати Стратегію розвитку системи правосуддя та конституційного судочинства на 2021–2023 роки (Стратегія) у частині, що стосується системи правосуддя крізь призму міжнародних стандартів щодо забезпечення гендерної рівності стосовно доступу до правосуддя, та за результатами аналізу сформулювати низку рекомендацій щодо впровадження гендерного підходу при проведенні судової реформи.

Аналіз перелічених у Стратегії основних проблем, які зумовлюють необхідність подальшого удосконалення організації функціонування судової влади та здійснення правосуддя (усього їх дев'ятнадцять, однією з них є “перешкоди в доступі до правосуддя”) дає змогу виснувати, по-перше, про надмірну деталізацію одних проблем при надто абстрактних формулюваннях інших, по-друге, про неспівмірність масштабу перелічених проблем та їх різнопорядковість, по-третє, про фокус на органах судової влади та їхніх функціях. Порівняння їх із викликами на шляху реформування системи правосуддя, що виокремлюються іноземними дослідниками, свідчить про те, що лише окремі з них безпосередньо зазначені у Стратегії як основні проблеми, тоді як актуальність інших впливає з аналізу щорічних допові-

дей Вищої ради правосуддя про стан забезпечення незалежності суддів в Україні, водночас низка викликів (наприклад, культурні установки та практика, що призводять до порушення прав людини та недостатнє знання законодавства, зокрема й міжнародного права) взагалі не актуалізується і залишається поза увагою реформаторів, а саме вони перешкоджають ефективному доступу до правосуддя.

Загалом за результатами аналізу Стратегії можна зробити висновок, що пропонувані заходи, за невеликим винятком, не є такими, що направлені на усунення перешкод щодо доступу до правосуддя, і незважаючи на декларування урахування кращих міжнародних стандартів та практик, фактично вони не враховані, принаймні ті, які стосуються забезпечення рівного доступу до правосуддя та впровадження гендерних підходів. Тому при підготовці стратегічних документів на наступних етапах судової реформи при розробці заходів, спрямованих на усунення перешкод та покращення доступу до правосуддя, доречно враховувати міжнародні стандарти щодо усіх важливих компонентів доступу до правосуддя. Окрім цього, рекомендації охоплюють зміну підходу до судової статистики та запровадження обов'язкового збирання, опрацювання, аналізу, поширення, збереження, захисту та використання статистичних даних щодо усіх звернень жінок і чоловіків до судової системи, а також проведення наукових досліджень та соціологічних й експертних опитувань для здійснення гендерного аналізу системи правосуддя.

Ключові слова: доступ до правосуддя; гендер; гендерний підхід; міжнародні стандарти; судова реформа.

Загальновизнаною дієвою стратегією досягнення гендерної рівності є упровадження гендерного підходу, який передбачає, що гендерні перспективи та увага до гендерних проблем братимуться до уваги, зокрема, при розробці політики, розподілі ресурсів та плануванні, імплементації й моніторингу програм і проєктів¹.

Війна змусила подивитися на багато явищ крізь “гендерні лінзи”². Серед найбільш суспільно резонансних виокремимо такі:

– щодо перетину державного кордону (обмеження виїзду чоловіків 18–60 років³ – що спричинило низку електронних петицій на вебсайті Офіційного інтернет-представництва Президента України, одна з яких набрала понад 27 тис. голосів⁴ – з одного боку, і переважаюча частка жінок із дітьми серед тих, хто виїхали з України⁵ – з другого);

¹ Dictionary of terminology, used by the Council of Europe in the youth policy field, for human rights and non-formal education. Словник термінів, які використовує Рада Європи у сферах молодіжної політики, прав людини та неформальної освіти. С. 21 <<https://rm.coe.int/ukr-eng-dictionary-of-terminology-used-by-the-council-of-europe-in-the/1680a1b388>> (дата звернення: 27.08.2022).

² S L Bem, *The Lenses of Gender: Transforming the Debate on Sexual Inequality* (Yale University Press 1993) 256.

³ ‘Перетинання державного кордону під час правового режиму воєнного стану. Питання-відповідь’ (Державна прикордонна служба України) <<https://dpsu.gov.ua/ua/Peretinannya-derzhavnogo-kordonu-pid-chas-pravovogo-rezhimu-voynogo-stanu-Pitannya-vidpovid>> (дата звернення: 27.08.2022).

⁴ Відповідь Президента України на електронну петицію № 22/140908-еп “Зняття обмеження щодо виїзду за кордон для чоловіків 18–60 років без військового досвіду”, розміщену на вебсайті Офіційного інтернет-представництва Президента України 19 травня 2022 року громадянкою Ю. О. Булавиною <<https://petition.president.gov.ua/petition/140908>> (дата звернення: 27.08.2022).

⁵ В Гуєрра, ‘Елла Лібанова: “Наші люди б’ються за Батьківщину і за своє життя. За що б’ються росіяни, я не розумію”’ (Lb.ua, 16.07.2022) <https://lb.ua/society/2022/07/16/523304_ella_libanova_nashi_lyudi_byutsya.html> (дата звернення: 27.08.2022).

– затвердження переліку спеціальностей та/або професій, після одержання яких жінки беруться на військовий облік військовозобов'язаних⁶,
– служба жінок у Збройних силах України (нині служать понад 50 тис. жінок, із них понад 5 тис. перебувають на передовій)⁷ та оцінка їхніх переваг на війні⁸;

– масове сексуальне насильство як метод ведення війни⁹;

– гендерно обумовлені способи катувань і принизливого ставлення до військовополонених (кастрування чоловіка¹⁰ та гоління голови жінкам¹¹) та ін.

Усе це унаочило наскрізність гендерної проблематики, її “вплетеність” у широкий спектр суспільних відносин. Якщо тривалий час при реально існуючій гендерній нерівності в українському суспільстві проблема гендерної дискримінації була недостатньо актуалізована в суспільній свідомості, і носила фоновий характер¹², то війна вирельєфіла гендерні аспекти багатьох правовідносин, які – за наявності спору або неправомірної поведінки, наприклад, вчинення кримінального правопорушення – потребуватимуть їх вирішення органами правосуддя. Природно, це актуалізує питання щодо готовності (чи навпаки, неготовності) судової системи розглядати такі справи (провадження) з урахуванням гендерного контексту.

Не залишилася поза увагою гендерно забарвлена оцінка дій керівництва держави-агресора. Йдеться не лише про те, що аргументація, яка використовувалася російським військово-політичним керівництвом на виправдання вторгнення (“Нам не залишили іншого виходу”, “Нас спровокували”, “Ми були змушені”) є типовою для кривдника, що вчиняє

⁶ Про затвердження Переліку спеціальностей та/або професій, споріднених з відповідними військово-обліковими спеціальностями, після одержання яких жінки беруться на військовий облік військовозобов'язаних та Переліку спеціальностей та/або професій, споріднених з відповідними військово-обліковими спеціальностями: Наказ Міністерства оборони України від 11 жовтня 2021 р. № 313 <<https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/z1566-21#Text>> (дата звернення: 27.08.2022).

⁷ Див., наприклад: ‘Маляр назвала кількість жінок в ЗСУ’ <<https://www.youtube.com/watch?v=X8ONlu0Q93E>> (дата звернення: 27.08.2022).

⁸ Я Осадча, ‘Найкращі воїни – завжди роздобаї’. Снайперка Олена Білозерська про службу в ЗСУ та перспективи війни’ (*Українська правда. Життя*, 17.04.2022) <<https://life.pravda.com.ua/society/2022/04/17/248251>> (дата звернення: 27.08.2022).

⁹ І Заворотько, К Дученко, К Левченко, ‘Сексуальне насильство: російський метод ведення війни та політики’ (*Дзеркало тижня*, 18.04.2022) <<https://zn.ua/ukr/LAW/seksualne-nasilstvo-rosijskij-metod-vedennja-vijni-ta-politiki.html>> (дата звернення: 27.08.2022).

¹⁰ Я Прищепя, ‘Bellingcat ідентифікували росіянина, який катував і вбив українського полоненого’ (*Суспільне новини*, 05.08.2022) <<https://susilne.media/268397-bellingcat-identifikuvali-rosianina-akij-katuvav-i-vbiv-ukrainskogo-polonenogo>> (дата звернення: 27.08.2022); ‘Відео з катуванням українського військовополоненого – розпочато провадження’ (*Офіс Генерального прокурора*, 29.07.2022) <<https://www.gp.gov.ua/ua/posts/video-z-katuvannyam-ukrayinskogo-viiskovopolonenogo-rozprocatoprovadzennya>> (дата звернення: 27.08.2022); ‘Тортури ножем українського полоненого. Україна вимагає справедливості’ (*BBC News Україна*, 29.07.2022) <<https://www.bbc.com/ukrainian/news-62348582>> (дата звернення: 27.08.2022).

¹¹ О Харитоновна, ‘Навіщо росіяни погодили голови військовополоненим жінкам?’ (*Повага. Кампанія проти сексизму*) <<https://povaha.org.ua/navishho-rosiyany-pogolyly-golovy-vijskovopolonenym-zhinkam>> (дата звернення: 27.08.2022).

¹² *Гендерна рівність і розвиток: погляд у контексті європейської стратегії України* (Заповіт 2016) 208.

домашнє насильство – на кшталт “Я не хотів її бити, вона мене довела”, “Я не коїв злочин, я відповідав на образу, як міг”¹³. Гендерно обумовлений характер такого нарративу безпомилково “зчитався” із фрази “Подобається, не подобається – терпи, моя красуне” (російською “нравится, не нравится – терпи, моя красавица”)¹⁴, яка прямо апелює до згвалтування та має виразний сексуалізований підтекст, що “красавица” має терпіти певні речі, які є неприємними¹⁵. До прикладу, контекст питання, що адресоване речниці Білого дому¹⁶, є підтвердженням сприйняття цієї метафори як такої, що в ній ідеться про Україну. Зрештою, широкого медійного розголосу набула оцінка дій глави держави-агресора як “ідеальний приклад токсичної маскулінності”; до того ж характер цієї війни описується як “мачистський”¹⁷.

Ці та інші приклади актуалізують необхідність досліджень правових явищ крізь призму гендерної проблематики. Відчутним є певний поступ, протягом кількох років зроблений Україною на шляху просування гендерної рівності. Зауважимо, що він започаткований інституційними змінами у виконавчій владі (передусім визначенням в уряді, на рівні віцепрем’єр-міністра, особи, відповідальної за координацію гендерної політики¹⁸ та запровадженням посади Урядового уповноваженого з питань гендерної політики¹⁹), а також активною діяльністю міжфракційного об’єднання “Рівні можливості” у парламенті. Це стало потужним драйвером цілої низки законодавчих ініціатив, які суттєво змінили правове регулювання, усунувши низку гендерно дискримінаційних положень.

Найвагомішими з-поміж законодавчих змін, на нашу думку, є:

¹³ В Мазурчук, ‘Сама довела і спровокувала: головні міфи про домашнє насилля’ (Факти. Здоров’я, 29.07.2021) <<https://health.fakty.com.ua/napulsi/aktualno/sama-dovela-i-sprovokovala-golovni-mify-pro-domashnye-nasyllu>> (дата звернення: 03.08.2022).

¹⁴ ‘Путін Зеленському: “Терпи, моя красуне”’ (BBC News Україна, 08.02.2022) <https://www.youtube.com/watch?v=aelXMhN4x_M> (дата звернення: 03.08.2022).

¹⁵ “Терпи, моя красуне”: чому Путін апелює до культури згвалтування’ (Повага: кампанія проти сексизму, 08.02.2022) <<https://povaha.org.ua/terpy-moya-krasune-chomu-putin-apelyuye-do-kultury-zgvaltuvannya>> (дата звернення: 03.08.2022).

¹⁶ ‘Білий дім відповів на “терпи, красуне” Путіна: жарти про згвалтування обурюють’ (Українська правда, 10.02.2022) <<https://www.pravda.com.ua/news/2022/02/10/7323455>> (дата звернення: 03.08.2022); Press Briefing by Press Secretary Jen Psaki (The White House, 09.02.2022.) <<https://www.whitehouse.gov/briefing-room/press-briefings/2022/02/09/press-briefing-by-press-secretary-jen-psaki-february-9-2022>> (accessed: 03.08.2022).

¹⁷ “Якби Путін був жінкою, він би не вторгся в Україну”. Що сказав Джонсон і як відповіли у Кремлі’ (BBC News Україна, 29.06.2022) <<https://www.bbc.com/ukrainian/news-61978800>> (дата звернення: 03.08.2022).

¹⁸ М Стрельцова, ‘І. Климпуш-Цинцадзе призначили відповідальною за координацію гендерної політики в уряді’ (Українські національні новини. Інформаційне агентство, 10.03.2017) <<https://www.unn.com.ua/uk/news/1650287-i-klimpush-tsintsadze-priznachili-vidpovidalnoyu-za-koordinatsiyu-gendernoyi-politiki-v-uradi>> (дата звернення: 27.08.2022).

¹⁹ Про Урядового уповноваженого з питань гендерної політики: Постанова Кабінету Міністрів України від 7 червня 2017 р. № 390 <<https://www.kmu.gov.ua/ua/npras/250049925>> (дата звернення: 03.08.2022).

– скасування Міністерством охорони здоров'я України наказу № 256²⁰, який визначав перелік з 450 заборонених для жінок професій²¹;

– запровадження так званої обов'язкової 40 % гендерної квоти на виборах – ідеться про обов'язок партій, передбачений ч. 12 ст. 154 Виборчого кодексу України²² щодо виборів народних депутатів України та ч. 9 ст. 219 цього ж кодексу щодо місцевих виборів, забезпечити присутність у кожній п'ятірці кожного виборчого списку не менше двох кандидатів кожної статі;

– усунення прогалин, які обмежували права чоловіка на відпустку при народженні дитини та у догляді за дитиною²³;

– суттєве оновлення законодавства, спрямованого на запобігання та протидію домашньому насильству²⁴ та імплементацію окремих положень Стамбульської конвенції (Конвенція Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу з цими явищами (CETS № 210))²⁵.

Водночас тривала нератифікація самої Стамбульської конвенції, спричинена не в останню чергу потужною дискредитаційною кампанією з моменту її вчинення 11 травня 2011 р., була доволі показовим маркером не лише неготовності суспільства до нормального, позбавленого стереотипів, сприйняття концепції гендера²⁶, а й такої ж неготовності навіть прихильників ратифікації.

Варто пригадати, що при розгляді Верховною Радою України у першому читанні (17 листопада 2016 р.) пакету законопроектів, пов'язаних із ратифікацією Стамбульської конвенції, його доповідачі (зокрема Н. Федорович та І. Луценко) запевняли, що із законопроекту № 5294 про запобігання та протидію домашньому насильству (першого із трьох, що

²⁰ Про затвердження Переліку важких робіт та робіт із шкідливими і небезпечними умовами праці, на яких забороняється застосування праці жінок: Наказ Міністерства охорони здоров'я України від 29 грудня 1993 р. № 256 <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0051-94#Text>> (дата звернення: 03.08.2022).

²¹ Про визнання таким, що втратив чинність, наказу Міністерства охорони здоров'я України від 29 грудня 1993 року № 256: Наказ Міністерства охорони здоров'я України від 13 жовтня 2017 р. № 1254 <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1508-17#Text>> (дата звернення: 03.08.2022).

²² Виборчий кодекс України: Закон України від 19 грудня 2019 р. № 396-IX <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/396-20#Text>> (дата звернення: 30.10.2021).

²³ Про внесення змін до деяких законодавчих актів щодо забезпечення рівних можливостей матері та батька на догляд за дитиною: Закон України від 15 квітня 2021 р. № 1401-IX <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1401-20#Text>> (дата звернення: 30.10.2021).

²⁴ Про запобігання та протидію домашньому насильству: Закон України від 7 грудня 2017 р. № 2229-VIII <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2229-19#Text>> (дата звернення: 30.10.2021).

²⁵ Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України з метою реалізації положень Конвенції Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу з цими явищами: Закон України від 6 грудня 2017 р. № 2227-VIII <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2227-19#n63>> (дата звернення: 27.08.2022).

²⁶ І Славінська, 'Дмитро Кулеба: Стамбульську конвенцію не ратифікували, тому що суспільство не готове до нормального сприйняття гендеру' (Повага: кампанія проти сексизму, 30.12.2019) <<https://longread.povaha.org.ua/dmytro-kuleba-stambulsku-konventsiyu-na-ratyfikovaly-tomu-shho-suspilstvo-ne-gotove-do-normalnogo-spryjnyattya-genderu>> (дата звернення: 04.05.2022).

обговорювалися) буде вилучено термін “гендер”, і саме з такою пропозицією він був поставлений на голосування²⁷.

Згодом ухвалення цього законопроекту давало підстави характеризувати законодавчі зміни щодо подолання домашнього насильства як “імплементацию без ратифікації”, оскільки проект Закону про ратифікацію Конвенції Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу із цими явищами (законопроект № 0119) – який ішов третім у згаданому вище пакеті – не був прийнятий за основу і повернутий у комітет на доопрацювання²⁸. Ратифікація Стамбульської конвенції²⁹ відбулася вже в умовах правового режиму воєнного стану напередодні ухвалення Європейською Радою рішення про надання Україні статусу кандидата на членство в Європейському Союзі³⁰.

Безперечно, застосування при вирішення спорів нових законодавчих положень вимагатимуть від суддів суттєвого підвищення рівня їхньої гендерної компетентності. Цьому сприяє як наявність спеціалізованих навчальних курсів для суддів³¹, так і проведення тематичних заходів, зокрема й у Верховному Суді або за участю суддів Верховного Суду, присвячених, зокрема, проблемам гендерної рівності³², доступу до правосуддя жінок, які постраждали від насильства³³ або які стикаються з дискримінацією³⁴, забезпечення гендерного балансу в суддівському середовищі³⁵ та ін.³⁶. Проте доводиться констатувати, що окремі заходи

²⁷ П'ята сесія Верховної Ради України VIII скликання. Засідання тридцять четверте. Сесійний зал Верховної Ради України. 17 листопада 2016 року, 10 година <<https://www.rada.gov.ua/meeting/stenogr/show/6366.html>> (дата звернення: 27.08.2022).

²⁸ Там само.

²⁹ Про ратифікацію Конвенції Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу із цими явищами: Закон України від 20 червня 2022 р. № 2319-IX <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2319-20#Text>> (дата звернення: 03.08.2022).

³⁰ European Council conclusions, 23–24 June 2022 <<https://www.consilium.europa.eu/en/press/press-releases/2022/06/24/european-council-conclusions-23-24-june-2022>> (дата звернення: 27.08.2022); Opinion on Ukraine's application for membership of the European Union <https://neighbourhood-enlargement.ec.europa.eu/opinion-ukraines-application-membership-european-union_en> (accessed: 27.08.2022).

³¹ Див., наприклад: *Збірка навчальних матеріалів курсу для учасників тренінгу “Гендерна рівність крізь призму заборони дискримінації у світлі практики Європейського суду з прав людини”* (ВАІТЕ 2018) 134; *Подолання гендерних стереотипів при здійсненні правосуддя. Навчальний курс (у формі тренінгу) для спеціальної підготовки кандидатів на посаду судді: Науково-методичний посібник для тренерів і тренерок* (Фулей Т заг ред, ФОП Клименко О О 2021) 148.

³² ‘У Верховному Суді обговорили питання гендерної рівності’ (*Судова влада України*, 04.04.2018) <<https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/news/460516>> (дата звернення: 27.08.2022).

³³ ‘Суддя ККС ВС Надія Стефанів взяла участь в обговоренні проблем доступу до правосуддя жінок, постраждалих від насильства’ (*Судова влада України*, 25.10.2018) <<https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/news/583362>> (дата звернення: 27.08.2022).

³⁴ ‘Право на доступ до правосуддя жінок, які стикаються з дискримінацією, є важливою складовою принципу верховенства права’ (*Судова влада України*, 27.06.2018) <<https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/news/514109>> (дата звернення: 27.08.2022).

³⁵ ‘Важливою гарантією справедливого судочинства є забезпечення гендерного балансу в суддівському середовищі’, – Надія Стефанів’ (*Судова влада України*, 19.09.2018) <<https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/news/558505>> (дата звернення: 27.08.2022).

³⁶ ‘У Верховному Суді обговорили гендерний підхід у судочинстві’ (*Судова влада України*, 13.09.2021) <<https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/news/1177755>> (дата звернення: 27.08.2022).

та ініціативи на кшталт проведення круглих столів³⁷ чи навчальних заходів щодо посилення жіночого лідерства³⁸ не мають серйозного впливу ні на судову політику, ні на інституційну культуру.

Попередні етапи судової реформи свідчать, що гендерна проблематика не враховувалася ані при розробленні стратегічних та/або концептуальних документів, ані відповідно при їх реалізації. Навіть після Революції гідності при прийнятті Стратегії реформування судоустрою, судочинства та суміжних правових інститутів на 2015–2020 роки³⁹ очікувати відображення у ній інтеграції гендерного підходу було б надміру оптимістичним – на той час в Україні у жодній сфері чи галузі не було здійснено аналізу гендерного впливу та не існувало методики його оцінювання при проведенні реформ; гендерні проблеми та аспекти практично не враховувалися у стратегіях і програмах сталого розвитку, хоча про необхідність цього постійно зазначали представники громадських організацій та міжнародних проєктів технічної допомоги⁴⁰.

Водночас починаючи з 2017 р. завдяки інституційним і законодавчим змінам, про які йшлося вище, а також ухваленню низки підзаконних нормативно-правових актів, покликаних сприяти гендерному інтегруванню (варто виокремити Постанову Кабінету Міністрів України “Питання проведення гендерно-правової експертизи”⁴¹ та Наказ Міністерства соціальної політики України “Про затвердження методичних рекомендацій щодо оцінювання гендерного впливу галузевих реформ”⁴²), були підстави щодо сподівань на врахування гендерних підходів у стратегіях реформ.

Ці сподівання підкріплювалися “історіями успіху” – проведенням оцінки гендерного впливу в окремих секторах. Так, у 2017 р. Міністерство економічного розвитку і торгівлі України та Міністерство фінансів України інтегрували гендерне бюджетування у стратегію управління державними фінансами; того ж року була здійснена оцінка гендерного впливу на сектор безпеки та оборони⁴³. Ця оцінка виявила не лише

³⁷ ‘Результати жіночого лідерства в управлінні судом – покращення доступу до правосуддя та умов здійснення судочинства в місцевому суді’ (*Судова влада України*, 07.09.2018) <<https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/news/551049>> (дата звернення: 27.08.2022).

³⁸ ‘Жіноче лідерство та професійна ефективність’ (*Національна школа суддів України*, 31.07.2018) <<http://nsj.gov.ua/ua/international/spilni-zahodi-z-programami-ta-proektami-mijnarodnoi-tehnichnoi-dopomogi/jinoche-liderstvo-ta-profesiy-na-efektivnist1>> (дата звернення: 27.08.2022).

³⁹ Про Стратегію реформування судоустрою, судочинства та суміжних правових інститутів на 2015–2020 роки: Указ Президента України від 20 травня 2015 р. № 276 <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/276/2015#Text>> (дата звернення: 03.08.2022).

⁴⁰ Див.: О Суслова, *Аналіз державної політики та нормативно-правових актів на відповідність принципу рівних прав та можливостей жінок і чоловіків* (ФОП Москаленко О М, 2017) 90.

⁴¹ Питання проведення гендерно-правової експертизи: Постанова Кабінету Міністрів України від 28 листопада 2018 р. № 997 <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/997-2018-%D0%BF#Text>> (дата звернення: 27.08.2022).

⁴² Про затвердження Методичних рекомендацій щодо оцінювання гендерного впливу галузевих реформ: Наказ Міністерства соціальної політики України від 14 квітня 2020 р. № 257 <<https://www.msp.gov.ua/documents/5701.html>> (дата звернення: 27.08.2022).

⁴³ *Оцінка гендерного впливу на сектор безпеки та оборони України 2017 року* (2017) 84.

низку перешкод, з якими доводилося стикатися в процесі впровадження гендерної політики (зокрема, відсутність достатньої кількості фахівців із гендерних питань, недосконалий інституційний механізм реалізації гендерної політики, потреба в постійному вдосконаленні законодавчої бази відповідно до сучасних міжнародних стандартів гендерної рівності, недостатній рівень врахування гендерних підходів у процедурах набору та утримання персоналу, відсутність умов для поєднання персоналом своєї роботи з сімейними та професійними обов'язками, гендерні стереотипи та дискримінація тощо), а й започаткувала дієву інтеграцію гендерних підходів у реформу цього сектора. Очевидним досягненням стало ухвалення Закону України від 6 вересня 2018 р. № 2523-VIII⁴⁴, що усуває дискримінацію жінок в армії (до ухвалення відомий як “законопроект № 6109”), та інституціоналізація гендерних підходів в освітньому процесі вищих навчальних закладів сектору безпеки та оборони України і розробка відповідних методичних рекомендацій⁴⁵, при презентації яких наголошувалося, що ця діяльність безпосередньо відповідає Програмі діяльності Уряду України щодо врахування гендерного компоненту в усіх програмах, політиках та нормативно-правових документах (п. 1.3)⁴⁶.

Дві важливі події відбулися у вересні 2020 р. – Уряд схвалив Концепцію комунікації у сфері гендерної рівності⁴⁷, яка спрямована, серед іншого, на забезпечення рівного доступу жінок та чоловіків до правосуддя; і тоді ж Україна отримала офіційний статус учасниці “Партнерства Біарріц” – міжнародної ініціативи, започаткованої лідерами країн Групи семи (G7) з метою посилити відповідальність і консолідувати зусилля міжнародної спільноти щодо досягнення гендерної рівності⁴⁸.

Усе це дало змогу припускати, що при підготовці нової стратегії судової реформи враховуватимуться гендерні аспекти. Відтак актуальним є аналіз Стратегії розвитку системи правосуддя та конституційного судочинства на 2021–2023 роки (далі – Стратегія)⁴⁹ щодо врахування у ній

⁴⁴ Про внесення змін до деяких законів України щодо забезпечення рівних прав і можливостей жінок і чоловіків під час проходження військової служби у Збройних Силах України та інших військових формуваннях: Закон України від 6 вересня 2018 р. № 2523-VIII <<http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2523-19>> (дата звернення: 27.08.2022).

⁴⁵ О Волобуєва, А В'яткіна, С Ганаба та інші, *Методичні рекомендації з інтеграції гендерних підходів у систему підготовки фахівців для сектору безпеки і оборони України* (ФОП Клименко Ю Я 2021) 292.

⁴⁶ Підготовлено “Методичні рекомендації з інтеграції гендерних підходів у систему підготовки фахівців для сектору безпеки і оборони України” (Урядовий портал, 31.08.2021) <<https://www.kmu.gov.ua/news/pidgotovleno-metodichni-rekomendaciyi-z-integraciyi-gendernih-pidhodiv-u-sistemu-pidgotovki-fahivciv-dlya-sektoru-bezpeki-i-oboroni-ukrayini>> (дата звернення: 27.08.2022).

⁴⁷ Про схвалення Концепції комунікації у сфері гендерної рівності: розпорядження Кабінету Міністрів України від 16 вересня 2020 р. № 1128-р <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1128-2020-%D1%80#Text>> (дата звернення: 27.08.2022).

⁴⁸ Україна стала повноправною учасницею “Партнерства Біарріц” (Офіційне інтернет-представництво Президента України, 12.09.2020) <<https://www.president.gov.ua/news/ukrayina-stala-rovnoopravnoyu-uchasniceyu-partnerstva-biarric-63521>> (дата звернення: 27.08.2022).

⁴⁹ Стратегія розвитку системи правосуддя та конституційного судочинства на 2021–2023 роки: Указ Президента України від 11 червня 2021 р. № 231/2021 <<https://www.president.gov.ua/documents/2312021-39137>> (дата звернення: 27.08.2022).

гендерного підходу, зокрема, у контексті забезпечення рівного доступу до правосуддя.

Окремі аспекти гендерної рівності в юридичних науках на дисертаційному рівні досліджували Н. Аніщук, О. Дашковська, Т. Ганзицька, Ю. Івченко, К. Левченко, О. Руднева (гендерна рівність у праві України). Питання міжнародно-правових стандартів гендерної рівності висвітлювалося у працях О. Дашковської, Т. Мельник, О. Уварової, Г. Христової, К. Чижмарь та інших учених. Проблематиці гендерної рівності і покращення доступу жінок до правосуддя присвячені праці таких іноземних дослідників, як Г. Алфрам, Т. Брайдгман, С. Дуглас, Е. Дюбан, Ф. ель-Зейн, І. Радачіч, Ш. Чодрі та ін. У цьому контексті варто згадати також публікації Комісії гендерної рівності Ради Європи, серед яких для цілей врахування у процесі судової реформи на особливу увагу заслуговує огляд стандартів гендерної рівності Ради Європи (2020 р.)⁵⁰ та дослідження щодо перешкод, засобів юридичного захисту та кращих практик щодо доступу жінок до правосуддя в окремих країнах Східного Партнерства, зокрема й Україні (2017 р.)⁵¹, і довідник для юристів-практиків (2018 р.)⁵² та ін. Безперечно, про деякі проблеми можна виснувати також з аналізу практики Європейського суду з прав людини (оновленої 2022 р.)⁵³.

Серед найбільш помітних публікацій, у яких розкриваються різноманітні аспекти співвідношення гендера і правосуддя, виокремимо праці М. Вулкока, Е. Гордон⁵⁴, Н. Гертнер, Д. Десаї, Ш. Квест⁵⁵, С. Кенні, Т. Марчіорі, Л. Моєр, М. Моліно⁵⁶, Ш. Разаві, Е. Раклі, М. Халілович⁵⁷, Х. Хан-

⁵⁰ Gender Equality and Women's Rights – Council of Europe Key Standards (2020) <<https://rm.coe.int/key-coe-standards/16809f22fb>> (accessed: 27.08.2022).

⁵¹ Barriers, Remedies and Good Practices for Women's Access to Justice in Ukraine: Council of Europe, August 2017. 34 p. <<https://rm.coe.int/ukraine-barriers-remedies-and-good-practices/168075fd54>> (accessed: 27.08.2022).

⁵² Choudhry Shazia, 'Women's Access to Justice: A Guide for Legal Practitioners' (2018) <<https://rm.coe.int/factsheet-womens-access-to-justice/16808ff44e>> (accessed: 27.08.2022).

⁵³ European Court of Human Rights. Factsheet – Gender equality (July 2022) <https://www.echr.coe.int/Documents/FS_Gender_Equality_ENG.pdf> (accessed: 27.08.2022).

⁵⁴ DCAF, OSCE/ODIHR, UN Women (2019) "Justice and Gender", in Gender and Security Toolkit. Geneva: DCAF, OSCE/ODIHR, UN Women. 76 <https://www.dcaf.ch/sites/default/files/publications/documents/GSToolkit_Tool-4%20EN%20FINAL_1.pdf> (accessed: 27.08.2022); Eleanor Gordon. "Justice and Gender", in Gender and Security Toolkit. Geneva: DCAF, OSCE/ODIHR, UN Women (2019) <<https://www.osce.org/files/f/documents/8/9/442525.pdf>> (accessed: 27.08.2022).

⁵⁵ Shelby Quast, "Justice Reform and Gender" *Gender and Security Sector Reform Toolkit* (Megan Bastick, Kristin Valasek, eds, DCAF, OSCE/ODIHR, UN-INSTRAW, 2008) <https://www.files.ethz.ch/isn/143084/Tool%2004_Justice%20Reform%20and%20Gender.pdf> (accessed: 27.08.2022).

⁵⁶ Maxine Molyneux, Shahra Razavi (ed), *Gender Justice, Development, and Rights* (United Nations Research Institute for Social Development. Democracy, Governance and Human Rights Programme. Paper Number 10. January 2003) 37.

⁵⁷ M Halilović, H Huhtanen, *Gender and the Judiciary: The Implications of Gender within the Judiciary of Bosnia and Herzegovina. Research Report* (DCAF 2014) 114 <https://www.dcaf.ch/sites/default/files/publications/documents/Gender_Judiciary_ENG%20FINAL.pdf> (accessed: 27.08.2022); M Halilović, H Huhtanen, *Gender and the Judiciary: Selected findings and recommendations on the Implications of gender within the judiciary of Bosnia and Herzegovina* (DCAF/Atlantic Initiative 2014) 24 <https://atlanticinitiative.org/wp-content/uploads/2018/03/Gender_and_the_Judiciary_engl-1.pdf> (accessed: 27.08.2022).

танен, С. Хер, Р. А. Чонгсон, Г. Шоу, У. Шульц⁵⁸. Хоча аналіз іноземних публікацій дає підстави для висновку, що врахування гендерної проблематики в процесі реформування системи правосуддя є одним із актуальних напрямів серед спектру досліджень “гендер і правосуддя”, про що свідчать праці, зокрема, Е. Гордон, Ш. Квест, М. Халіловіч та Х. Хантанен, доводиться констатувати, що у вітчизняній фаховій літературі ця проблематика досі залишалася поза належною увагою.

Мета дослідження – проаналізувати Стратегію (у частині, що стосується системи правосуддя) крізь призму міжнародних стандартів щодо забезпечення гендерної рівності стосовно доступу до правосуддя (викладених, зокрема, у Загальній рекомендації № 33 щодо доступу жінок до правосуддя (CEDAW/C/GC/33) та Стратегії гендерної рівності Ради Європи на 2018–2023 роки), та за результатами аналізу сформулювати низку рекомендацій щодо впровадження гендерного підходу при проведенні судової реформи.

Як зазначено у загальних положеннях, Стратегія визначає пріоритети удосконалення положень законодавства у сфері судоустрою, статусу суддів, судочинства та інших інститутів правосуддя, а також впровадження невідкладних заходів для забезпечення позитивних зрушень у функціонуванні відповідних правових інститутів. Її метою є практичне утвердження принципу верховенства права, ефективного і справедливого судочинства, зміцнення функціональних основ організації судової влади відповідно до стандартів захисту прав людини та цінностей, визначених Конституцією України та міжнародно-правовими зобов'язаннями України.

Водночас згадане у загальних положеннях Стратегії *врахування європейських стандартів та кращих міжнародних практик* при викладенні напрямів і заходів безпосередньо передбачено у Стратегії лише двічі й обидва рази – у контексті вимог щодо змісту та обсягу розкриття інформації, отриманої чи створеної під час здійснення процедур конкурсів, кваліфікаційного оцінювання чи дисциплінарного провадження, при оприлюдненні рішень кваліфікаційних і дисциплінарних органів (пункти 4.2.1 та 4.4). Незважаючи на задеклароване положення, що Стратегія визначає основні засади та напрями подальшого сталого функціонування та розвитку системи правосуддя з *врахуванням кращих міжнародних стандартів і практик*, аналіз Стратегії дає змогу висувати, що фактично вони не беруться до уваги – щонайменше ті стандарти, які стосуються забезпечення доступу до правосуддя із врахування гендерних підходів.

Обґрунтуємо ці висновки із посиланням на конкретні положення Стратегії.

⁵⁸ Ulrike Schultz, Gisela Shaw (ed), *Gender and Judging* (Hart Publishing 2013) 640.

*Виклики на шляху реформування системи правосуддя
в. основні проблеми, перелічені у Стратегії*

Для початку порівняємо перелічені у Стратегії основні проблеми, які зумовлюють необхідність подальшого удосконалення організації функціонування судової влади та здійснення правосуддя (усього їх дев'ятнадцять), із викликами на шляху реформування системи правосуддя, які наводяться іноземними дослідниками, передусім Ш. Квест, у відомому дослідженні для Женевського центру демократичного контролю за збройними силами (*Geneva Centre for the Democratic Control of Armed Forces – DCAF*)⁵⁹. Таке порівняння дає змогу дійти висновків, по-перше, про надмірну деталізацію у Стратегії одних проблем при надто абстрактних формулюваннях інших, по-друге, про різнопорядковість, неспівмірність масштабу перелічених у Стратегії проблем, їх різну значущість, і по-третє, про акцентування на органах судової влади та їх функціональній недосконалості.

На підтвердження цих висновків наведемо кілька прикладів. Так, у чотирьох із дев'ятнадцяти перелічених у Стратегії проблем ідеться про неефективність системи/механізмів (системи фінансового, матеріально-технічного та соціального забезпечення гарантій незалежності судової влади; процесуальних механізмів касаційного оскарження та формування єдиної судової практики в застосуванні закону судами України; механізмів притягнення суддів до дисциплінарної відповідальності; механізмів судового контролю за виконанням судових рішень). Ще у чотирьох ідеться про недосконалість (існуючої системи місцевих судів; системи органів судової влади, організації їхньої діяльності) або функціональну недосконалість (системи органів суддівського врядування та самоврядування; системи адвокатури). Щонайменше три із перелічених у Стратегії проблем пов'язані з "кадровим голодом" у судах (нездійснення Вищою кваліфікаційною комісією суддів України (далі – ВККС) своєї діяльності; нестача суддів у місцевих та апеляційних судах, надмірне навантаження на суддів у судах усіх рівнів; надмірно складні процедури проведення конкурсу на зайняття вакантної посади судді).

Водночас у Стратегії лише двічі згадані проблеми осіб/органів, що є користувачами, а не частиною судової системи або суміжних інституцій, це – перешкоди в доступі до правосуддя та низький рівень суспільної довіри до органів судової влади та прокуратури – проте саме ці проблеми за масштабом, вагою і суспільними наслідками співмірні з усіма внутрішньосудовосистемними дисфункціями, разом узятими, а можливо, перевершують їх.

⁵⁹ Shelby Quast (n 55) 2.

Проаналізувавши виклики, пов'язані з реформуванням системи правосуддя⁶⁰, у їхній проєкції на український контекст, зазначимо, що можна виокремити три типи викликів: 1) які актуальні для України та безпосередньо зазначені у Стратегії як основні проблеми; 2) які актуальні для України (що підтверджується аналізом щорічних доповідей Вищої ради правосуддя (далі – ВРП) про стан забезпечення незалежності суддів в Україні), проте як основні проблеми у Стратегії безпосередньо не згадані; 3) які не актуалізуються, передусім через необізнаність або відсутність належної уваги до проблематики.

До першого типу – тобто викликів на шляху реформування, які в Стратегії зазначені як основні проблеми – належать, до прикладу, нестача суддів у місцевих та апеляційних судах, надмірне навантаження на суддів у судах усіх рівнів; недоброчесність окремих суддів, працівників органів та установ судової влади, випадки толерування корупційних проявів.

До другого типу викликів – які для України актуальні, проте у Стратегії безпосередньо не згадуються як проблеми – належать, наприклад, відсутність відповідних ресурсів (приміщень, залів судових засідань тощо (щоправда, у Стратегії йдеться про недостатній рівень упровадження цифрових технологій у здійсненні правосуддя), відсутність незалежності і невторчання у діяльність судів – це, як зазначено вище, вбачається зі щорічних доповідей ВРП про стан забезпечення незалежності суддів в Україні⁶¹.

Однак більшість викликів на шляху реформування системи правосуддя (наведених Ш. Квест) не згадані у Стратегії як основні проблеми. На нашу думку, це далеко не в усіх випадках свідчить про їхню неактуальність для України – частіше йдеться про неврахування таких викликів через їхню недооцінку, необізнаність, небажання або інші причини. Навпаки, окремі виклики, на наше переконання, є доволі серйозними, однак вони залишаються поза увагою реформаторів та не розглядаються ними як пріоритети. Наприклад, було б перебільшенням стверджувати, що повільні темпи змін або наявність традиційних/релігійних систем або практик, які конкурують з офіційною, неактуальні для України.

Так, культурні установки та практики, що призводять до порушень прав людини, або недостатнє знання міжнародних зобов'язань і національного законодавства не ідентифікуються як перешкоди судовій реформі чи проблеми, які потребують вивчення та вирішення. Проте лише у 2020 р. (оберемо цей рік як такий, що передував ухваленню Стратегії) на розгляді в Європейському суді з прав людини (далі – ЄСПЛ) пере-

⁶⁰ Shelby Quast (n 55) 2.

⁶¹ Вища Рада Правосуддя. Про стан забезпечення незалежності суддів в Україні. Щорічна доповідь за 2020 рік. Затверджено рішенням Вищої ради правосуддя від 5 серпня 2021 року № 1797/0/15-21 <https://hcj.gov.ua/sites/default/files/field/file/shchorichna_dopovid_za_2020_rik_pro_stan_zabezpechennya_nezalezhnosti_suddiv_v_ukrayini.pdf> (дата звернення: 27.08.2022).

бувало 10 250 заяв проти України, що становило 16,7 % від загальної кількості⁶², і ним констатовано порушення Україною своїх зобов'язань за Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод (далі – Конвенція) у 82 із 86 ухвалених рішень⁶³; усього ж із часу ратифікації Конвенції у 1997 р. – у 1465 з 1499 рішень⁶⁴.

Безперечно, не всі порушення зумовлені дисфункціями судової системи, проте трапляються і суддівські помилки. Так, рішення ЄСПЛ у справі “Левчук проти України”, у якому констатовано порушення Україною ст. 8 Конвенції, зокрема через те, що ‘реакція цивільних судів на позов заявниці про виселення її колишнього чоловіка не відповідала позитивному обов’язку держави забезпечити заявниці ефективний захист від домашнього насильства’ (п. 90)⁶⁵, не лише вкотре привернуло увагу до проблематики боротьби з цим явищем, що має виразне гендерне “обличчя”, а й висвітило проблему застосування судами застарілих законодавчих положень, що є перешкодою для забезпечення доступу до правосуддя⁶⁶.

Доречно нагадати, що культурні установки, які тісно пов’язані з цінностями, ставленнями, нормами та упередженнями, а також культурні бар’єри, страх і сором впливають на доступ до правосуддя, так само як і дискримінаційне ставлення та стереотипні ролі жінок як опікунок і чоловіків як годувальників, які досі збережено в цивільному та сімейному праві багатьох країн. Як зазначено у п. 54 Стратегії гендерної рівності Ради Європи на 2018–2023 роки:

Ці бар’єри можуть бути збережені під час розслідувань та судових засідань, особливо у випадках гендерно зумовленого насильства, та призводити до високого рівня непорозуміння і навіть недостатнього висвітлення подій. Їхній вплив є ще більш суттєвим на жінок, що зазнають численних перехресних форм дискримінації⁶⁷.

Також не буде перебільшенням стверджувати, що в Україні існують усталені традиції, які конкурують з офіційною системою та навіть намагаються “легітимізуватися” через неї. Наприклад, колегія суддів Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду відхилила доводи касаційної скарги про те, що в Україні існує звичай, відповідно до якого родичі для приховування майна від інших осіб укладають між собою

⁶² European Court of Human Rights. Annual Report 2020, p. 8 <https://www.echr.coe.int/Documents/Annual_report_2020_ENG.pdf> (дата звернення: 27.08.2022).

⁶³ Ibid 163.

⁶⁴ Ibid 165.

⁶⁵ Левчук проти України (Levchuk v. Ukraine): рішення Європейського суду з прав людини від 3 вересня 2020 р., заява № 17496/19 <<http://hudoc.echr.coe.int/rus?i=001-207637>> (дата звернення: 27.08.2022).

⁶⁶ Т Фулей, ‘Застосування судами застарілих законодавчих норм як перешкода для забезпечення доступу до правосуддя’ (2021) 2 Підприємництво, господарство і право 185–93.

⁶⁷ Стратегія гендерної рівності Ради Європи на 2018–2023 роки <<https://rm.coe.int/prems-041318-gbr-gender-equality-strategy-2023-ukr-new/16808b35a4>> (дата звернення: 27.08.2022).

удавані правочини⁶⁸. На нашу думку, спроба позивача у судовому порядку визнати укладення удаваного правочину як усталений правовий звичай є досить красномовною. Аналогічними можуть бути спроби видати за правовий звичай порушення, пов'язані з виплатою заробітної плати “в конвертах”⁶⁹ чи несплату податків. Про необхідність врахування чинника конкуренції традиційних чи релігійних відносин із правовими свідчить активний спротив релігійних організацій імплементації Стамбульської конвенції⁷⁰.

Тому до третього типу – викликів на шляху реформування системи правосуддя, які для України є актуальними, проте не перебувають у фокусі уваги – ми відносимо: конкурування правових структур із різних систем – офіційних, традиційних чи релігійних; культурні установки та практики, що ведуть до порушення прав людини та недостатнє знання законодавства, зокрема й міжнародного права, та основних процедур. Ці виклики значною мірою перешкоджають ефективному доступу до правосуддя.

*Доступ до правосуддя як одна з основних проблем у Стратегії:
змістове наповнення*

Як було зазначено вище, серед основних проблем, перелічених у Стратегії, “перешкоди в доступі до правосуддя” наведено поряд із такими проблемами, як нездійснення ВККС своєї діяльності та неможливість відновлення її роботи без удосконалення законодавства; недосконалість існуючої системи місцевих судів; неефективність системи фінансового, матеріально-технічного та соціального забезпечення гарантій незалежності судової влади; недосконалість системи органів судової влади, організації їх діяльності, зокрема і щодо фінансового, матеріально-технічного та іншого забезпечення судів усіх рівнів; функціональна недосконалість системи органів суддівського врядування та самоврядування тощо, що начебто свідчить про їхню однопорядковість, співмірність. Водночас ці явища – різного порядку.

У той час як нездійснення діяльності чи функційна недосконалість певних органів є інституційними дисфункціями судової системи, доступ до правосуддя передусім розглядається як один із необхідних елементів, характерних як для “верховенства права”, так і для “правової держави”,

⁶⁸ Постанова Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду від 4 серпня 2022 р. у справі № 607/5148/20 <<https://reyestr.court.gov.ua/Review/105693591>> (дата звернення: 27.08.2022).

⁶⁹ Г Пилипенко, ‘Зарплата “в конверті”: аналіз судової практики’ (07.02.2022) <https://biz.ligazakon.net/analytics/205773_zarplata-v-konvert-analz-sudovo-praktiki> (дата звернення: 27.08.2022).

⁷⁰ ‘Рада Церков підтримує ініціативи, спрямовані на денонсацію Стамбульської конвенції’ (28.07.2022) <<https://vrciro.org.ua/ua/news/uccro-supports-initiatives-aimed-at-denunciation-of-the-istanbul-convention>> (дата звернення: 27.08.2022).

щодо яких на європейському континенті досягнуто консенсусу⁷¹. Ухвалення Європейською комісією “За демократію через право” (Венеційською комісією) Доповіді “Верховенство права” (2011 р.) та її переклад українською мовою⁷², а також подальше схвалення як окремого документа Контрольного переліку питань щодо верховенства права (англ. *Rule of Law Checklist*)⁷³, який у перекладі українською мовою (авторства С. Головатого) отримав назву “Мірило правовладдя”⁷⁴ (2016 р.) сприяли сприйняттю як науковою спільнотою, так і суспільством “доступу до правосуддя” саме у такому ключі – як елементу (складової) верховенства права та правової держави.

Оскільки вітчизняні науковці використовують різну термінологію й аналізують низку понять (зокрема, “доступ до правосуддя”, “право на доступ до правосуддя”, “право на доступ до суду” та “доступність правосуддя”), а існуючі в українській юридичній науці підходи до цих понять вже були предметом аналізу⁷⁵, для цілей цієї статті обмежимося міркуванням, підтримавши вже висловлену у фахових публікаціях точку зору, що забезпечення доступу до правосуддя слід розглядати як позитивне зобов’язання держави, якому кореспондує низка прав, зокрема право особи на справедливий суд, на ефективний засіб правового захисту, на недискримінаційне поводження та ін.⁷⁶

Відтак, оскільки покращення доступу до правосуддя є першим серед п’яти напрямів у Стратегії, проаналізуємо запропоновані у ній заходи саме крізь призму позитивного зобов’язання держави щодо забезпечення доступу до правосуддя, що впливає не лише із міжнародних зобов’язань України, а й національного законодавства – варто навести хоча б положення ч. 3 ст. 7 Закону України “Про судоустрій і статус суддів” про те, що доступність правосуддя для кожної особи забезпечується відповідно до Конституції України та в порядку, встановленому законами України⁷⁷.

Зауважимо, що поряд із покращенням доступу до правосуддя іншими чотирма напрямами Стратегії є: зміцнення незалежності судової влади

⁷¹ Report on the Rule of Law. Adopted by the Venice Commission at its 86th plenary session (Venice, 25–26 March 2011) on the basis of comments by Mr Pieter van Dijk, Ms Gret Haller, Mr Jeffrey Jowell, Mr Kaarlo Tuori. CDL-AD(2011)003rev <<https://rm.coe.int/1680700a61>> (accessed: 27.08.2022).

⁷² Верховенство права. Доповідь: Європейська комісія “За демократію через право” (Венеційська комісія). Страсбург, 4 квітня 2011 року. Доповідь № 512/2009. CDL-AD(2011)003rev. Ориг. англ. (2011) 10 Право України 168–84.

⁷³ European Commission for Democracy Through Law (Venice Commission) Rule of Law Checklist. Adopted by the Venice Commission at its 106th Plenary Session (Venice, 11–12 March 2016). CDL-AD(2016)007.

⁷⁴ Мірило правовладдя. Коментар. Глосарій: Європейська комісія “За демократію через право” (Венеційська комісія). Страсбург, 18 березня 2016 року. Дослідження № 711/2013. CDL-AD(2016)007. Ориг. англ. Неофіційний переклад.

⁷⁵ Р Москаль, “Вимоги верховенства права стосовно доступу до правосуддя” (2020) 2 Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ 39–41.

⁷⁶ Там само 41.

⁷⁷ Про судоустрій і статус суддів: Закон України від 2 червня 2016 р. № 1402-VIII <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19#Text>> (дата звернення: 27.08.2022).

та підзвітності суспільству; суддівська кар'єра та відповідальність суддів; система органів прокуратури й удосконалення інституту адвокатури⁷⁸.

Аналіз заходів, які необхідно забезпечити з метою покращення доступу до правосуддя, відповідно до п. 4.1 Стратегії, дає змогу висувати, що вони, на нашу думку, доволі опосередковано дотичні до вирішення цієї проблеми. Так, три із п'яти піднапрямів стосуються *реорганізації місцевих судів (нова судова карта)* (п. 4.1.1), *діяльності Верховного Суду* (п. 4.1.2) та *вищих спеціалізованих судів* (п. 4.1.3), і лише окремі заходи *щодо судочинства* (п. 4.1.4) та розвитку альтернативного (позасудового) та досудового врегулювання спорів (п. 4.1.5) мають безпосередній стосунок до доступу до правосуддя.

Серед них виокремимо такі:

- удосконалення методики визначення ставок судового збору для окремих категорій справ з метою усунення перешкод для доступу до правосуддя;

- удосконалення законодавства з метою запровадження дієвих механізмів запобігання зловживанню учасниками процесу своїми процесуальними правами, ефективних інструментів реагування на неналежну поведінку учасників судового процесу, що призводить до затягування розгляду справи;

- запровадження інституту скарги на недотримання розумних строків розгляду справ у судах та у подальшому – інституту виплат компенсацій учасникам судового процесу за порушення розумних строків розгляду справ за рахунок державного бюджету.

Однак переважна більшість заходів *щодо судочинства* стосуються власне інституційних процесів всередині судової системи, наприклад:

- запровадження інституту тимчасового відкликання судді з відставки (за його згодою) за рішенням ВРП стосовно суддів, які на момент виходу у відставку за результатами кваліфікаційного оцінювання підтвердили відповідність займаній посаді (здатність здійснювати правосуддя у відповідному суді) та відповідають критеріям доброчесності;

- врегулювання питання щодо надання судді безпосереднього доступу до автоматизованих інформаційно-телекомунікаційних і довідкових систем, реєстрів, банків даних, держателем (адміністратором) яких є державні органи або органи місцевого самоврядування;

- визначення у процесуальних кодексах категорій справ, які переглядаються апеляційними судами одноособово та категорій судових рішень (якими не завершується розгляд справи), що ухвалюються судом касаційної інстанції одноособово;

⁷⁸ Стратегія розвитку системи правосуддя та конституційного судочинства на 2021–2023 роки (н 49).

– перегляд у процесуальних кодексах положень щодо категорій справ, які розглядаються апеляційними судами як судами першої інстанції, з метою передачі цих справ у місцеві суди тощо.

Безперечно, можна дотримуватися позиції, що усе, що відбувається у державі – починаючи з адміністративного-територіального устрою і місця розміщення суду, наявності транспортної системи і розкладу роботи транспорту і завершуючи змістом навчальних програм із правознавства у середній школі – стосується доступу до правосуддя – і наводити численні аргументи на обґрунтування саме такого широкого підходу.

Однак зауважимо, що відповідно до міжнародних стандартів, викладених, зокрема, у Загальній рекомендації № 33 щодо доступу жінок до правосуддя (CEDAW/C/GC/33), для забезпечення доступу до правосуддя необхідними є шість взаємопов'язаних і важливих компонентів – 1) можливість захисту прав у судовому порядку; 2) наявність судових та квазісудових органів, їх утримання та фінансування; 3) доступність (фінансова та фізична) й адаптованість до потреб осіб, включаючи тих, які стикаються з міжсекторальною чи комбінованою формами дискримінації; 4) добра якість судової системи, здатної до гендерно-чутливого вирішення спорів; 5) надання засобів – можливості отримати від судової системи життєво необхідний захист та адекватне відшкодування; 6) підзвітність судової системи, що забезпечується через моніторинг діяльності судової системи, та її працівників, а також їхньої юридичної відповідальності у справах, де вони порушують закон⁷⁹. Тому видається, що заходи, спрямовані на покращення доступу до правосуддя, мають стосуватися не лише “наявності” судових органів, альтернативних можливостей врегулювання спорів та фізичної доступності (припускаючи, що нова карта судів, збільшення кількості суддів та інші заходи цьому сприятимуть) – а саме такі типи заходів переважають у Стратегії, – але й інших необхідних компонентів доступу до правосуддя, окремі з яких цілковито випущені з поля зору.

Для порівняння, перелік дій щодо забезпечення рівного доступу жінок до правосуддя, наведений у Стратегії гендерної рівності Ради Європи на 2018–2023 роки⁸⁰, дає змогу виснувати, по-перше, що Рада Європи, членом якої Україна є з 1996 р., розглядає питання доступу до правосуддя передусім у контексті досягнення Цілей сталого розвитку (*Sustainable Development Goal*), що проголошені Резолюцією Генеральної Асамблеї Організації Об'єднаних Націй від 25 вересня 2015 р. № 70/1, та з урахуванням Загальної рекомендації № 33 щодо доступу жінок до правосуддя (CEDAW/C/GC/33), тобто наведених вище шести взаємопов'язаних

⁷⁹ Committee on the Elimination of Discrimination against Women. General recommendation on women's access to justice. CEDAW/C/GC/33. 23 July 2015.

⁸⁰ Стратегія гендерної рівності Ради Європи на 2018–2023 роки, п. 56 (н 67).

компонентів. Варто зауважити, що підтримуючи глобальні цілі сталого розвитку, Указом Президента України затверджено Цілі сталого розвитку України на період до 2030 року, що є орієнтирами для розроблення проєктів прогнозних і програмних документів, проєктів нормативно-правових актів з метою забезпечення збалансованості економічного, соціального й екологічного вимірів сталого розвитку України⁸¹. Одна з Цілей сталого розвитку – Ціль 5 – стосується забезпечення гендерної рівності. Сприйняття цієї сили як такої, що не стосується судової системи чи правосуддя, є помилковим, оскільки усі цілі стосуються зростання рівня та якості життя і додержання прав людини.

По-друге, конкретні дії, визначені у Стратегії гендерної рівності Ради Європи, свідчать про велику увагу до досліджень і збирання даних, згрупованих за ознакою статі, з метою усунення прогалин та браку даних; розповсюдження добрих практик для зменшення перешкод і сприяння доступу до правосуддя; усунення шкідливого впливу гендерних стереотипів на прийняття судових рішень – через дослідження, моніторинг, навчання, освіту, нарощення спроможностей та просування добрих практик на національному рівні згідно з документами Ради Європи й міжнародним правом; розробки та поширення різноманітних навчальних інструментів і матеріалів щодо питань гендерної нерівності; моніторингу судових рішень для підвищення поінформованості та забезпечення кращого розуміння з боку професійних юристів проблем, пов'язаних із доступом жінок до правосуддя, зокрема судових стереотипів та захисту від гендерно зумовленого насильства і дискримінації та ін.

Доводиться констатувати, що подібні заходи у напрямі 4.1 Стратегії цілковито відсутні. За поодиноким винятком (наприклад, “посилення уваги до потреб учасників судового процесу з метою покращення доступу до правосуддя та сприяння сприйняттю людьми суду як органу, який вирішує спір і захищає права та інтереси” та “врегулювання на законодавчому рівні питання підтримки учасників судового процесу з числа осіб, які постраждали від домашнього чи сексуального насильства, та осіб, які стали свідками (очевидцями) такого насильства” у п. 4.2.3 “Щодо взаємодії із суспільством”, що є складовою напряму 4.2. “Зміцнення незалежності судової влади та підзвітності суспільству”, у Стратегії не згадується людина, постраждалі особи, вразливі групи (так, з усіх вразливих категорій осіб згадано лише жетомовних осіб у п. 4.1.4).

Загалом за результатами аналізу Стратегії можна зробити висновок, що запропоновані заходи, за невеликим винятком, не є такими, що направлені на усунення перешкод щодо доступу до правосуддя, а сама Стратегія не є людиноцентричною. Системоцентрична спрямованість доку-

⁸¹ Про Цілі сталого розвитку України на період до 2030 року: Указ Президента України від 30 вересня 2019 р. № 722/2019 <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/722/2019#Text>> (дата звернення: 27.08.2022).

мента, за якої у центрі перебуває система та її органи, а реформування полягає у перерозподілі функціоналу всередині системи, разюче відрізняється від людиноцентричного підходу, який базується на потребах людей і спрямований на вирішення проблем у доступі до правосуддя, які мають для них найбільше значення⁸². Відсутність людини в центрі призводить до неврахування її ознак і характеристик, відтак не враховуються потреби жінок і чоловіків різного віку, стану здоров'я, етнічної належності тощо.

Водночас врахування конкретних потреб різних верст суспільства у доступі до правосуддя є загально визнаним міжнародним стандартом. Доречно пригадати, що розвиток концепції “доступ до правосуддя” (англ. *access to justice*), основні положення якої розроблені у 1960–1970-х роках представниками так званого “флорентійського проєкту доступу до правосуддя” (*Florence Access to Justice Project*), розпочався шляхом аналізу бар'єрів, з якими стикаються насамперед соціально вразливі та незаможні особи.

Беручи до уваги наведене, на наступних етапах судової реформи при підготовці стратегічних документів варто проаналізувати перешкоди у доступі до правосуддя різних категорій та груп осіб, і врахувати наявні міжнародні стандарти щодо взаємопов'язаних і важливих компонентів доступу до правосуддя при розробці відповідних заходів, спрямованих на усунення цих перешкод та забезпечення рівного доступу до правосуддя.

Важливість врахування гендерних аспектів при проведенні судової реформи

Необхідність врахування гендерних аспектів у процесі реформування системи правосуддя зумовлене, серед іншого, їхнім тісним зв'язком із безпекою. Стать є одним із найважливіших факторів, що визначають нерівність у суспільстві, нею зумовлені різні владні повноваження, загрози, безпека чи небезпека, різні можливості доступу до послуг суб'єктів забезпечення безпеки та правосуддя. Тому, як зауважує Г. Миртінен, забезпечення безпеки та рівного доступу до правосуддя, зокрема й для історично та соціально відчужених або незахищених груп населення, є основним аспектом обов'язку інституцій сектору безпеки та правосуддя із захисту людей і держави в рамках належного управління⁸³.

⁸² “Впровадження людиноцентричного підходу до правосуддя в Україні” <<https://ldn.org.ua/event/vprovadzhenia-liudynotsentrychnoho-pidkhodu-do-pravosuddia-v-ukraini>> (дата звернення: 27.08.2022).

⁸³ DCAF, ОБСЄ/БДІПЛ, ООН Жінки (2019 рік), “Управління сектором безпеки, реформа сектору безпеки та гендерні питання”, Збірник інформаційно-методичних матеріалів “Гендерні питання у секторі безпеки” (DCAF, ОБСЄ/БДІПЛ, ООН Жінки 2019) 7 <<https://www.osce.org/files/f/documents/a/b/468957.pdf>> (дата звернення: 27.08.2022).

Крім того, метою правосуддя є захист прав людини. Підхід до розробки програм розвитку, заснований на правах людини, та гендерний підхід розглядаються як несуперечливі і взаємодоповнюючі, вони мають багато спільного – наприклад, фокус на виявленні вразливих груп і потребу в аналізі даних, згрупованих за статтю⁸⁴. Взаємозв'язок між упровадженням гендерного підходу і міжнародною системою прав людини, а також включення гендерної перспективи в систему правосуддя і механізми просування та захисту прав людини на рівні ПРООН має понад двадцятилітню історію – перше видання з впровадження гендерного підходу з описом методології та прикладами з різних секторів підготовлене у 2002 р.

Таким чином, правосуддя нерозривно пов'язане з безпекою та правами людини, оскільки надійна система правосуддя захищає і змушує дотримуватись прав людини, також служить фактором стримування для тих, хто здатен їх порушувати через невідворотність покарання. Беручи до уваги, що для різних людей характерні різні потреби в сфері безпеки, залежно від таких факторів, як етнічне походження, стать, вік, матеріальне становище, сексуальна орієнтація, стан здоров'я тощо; тому реформи у сфері правосуддя вимагають врахування особливих потреб різних груп, й інтеграція гендера має бути одним з основних його напрямів⁸⁵.

Ш. Квест у публікації, підготовленій на запит *DCAF*, наводить низку причин, чому гендерні аспекти важливо враховувати під час реформування системи правосуддя, зокрема: забезпечення виконання державою своїх зобов'язань у рамках міжнародного права; врахування конкретних потреб різних верст суспільства у відправленні правосуддя; забезпечення довіри до системи правосуддя; забезпечення репрезентативності і легітимності системи правосуддя; посилення захисту прав людини, зокрема й від дискримінації; гарантія неминучості покарання для осіб, винуватих у гендерно зумовленому насильстві; забезпечення рівного доступу до правосуддя; посилення контролю над системою правосуддя і моніторингу її діяльності⁸⁶. Дослідниця також пропонує дев'ять компонентів врахування гендера в реформі системи правосуддя (так зване *The nine Ps*⁸⁷ of gender and justice reform):

1) планування (*planning*) – включення гендерної перспективи в початковий та усі наступні етапи реформування системи правосуддя, а також залучення заінтересованих суб'єктів;

⁸⁴ *Практическое руководство по внедрению гендерного подхода. Методология. Обзор по секторам. Сборник примеров из практики* (3-е изд., 2007) 235–6 <https://gender.org.ua/images/lib/gender_toolkit_rus.pdf> (дата звернення: 27.08.2022).

⁸⁵ Shelby Quast (n 55).

⁸⁶ Ibid 3.

⁸⁷ Дев'ять слів починаються з англійської літери P.

2) партнерство (*partnership*) – співробітництво і взаємодопомога із заінтересованими суб'єктами всередині країни (поліція, прокуратура, адвокатура, юридичні виші, громадські організації, жіночі організації, міжнародні партнери);

3) участь (*participation*) – забезпечення добору в систему правосуддя (зокрема й суддів, прокурорів, адвокатів, працівників апарату судів) чоловіків і жінок із різних прошарків суспільства;

4) попередження (*prevention*) – попередження дискримінації за ознакою статі та гендерно зумовленого насильства через реалізацію правової реформи, нормативних документів та інструкцій у рамках сектору безпеки і правосуддя;

5) процедура (*procedure*) – вироблення інструкцій, нормативних документів і практичних заходів, що сприяють рівному доступу правосуддя як для чоловіків, так і для жінок у рамках офіційних, перехідних, неофіційних й альтернативних систем правосуддя;

6) захист (*protection*) постраждалих і свідків актів дискримінації за ознакою гендера і гендерно зумовленого насильства (далі – ГЗН);

7) переслідування (*prosecution*) / покарання (*punishment*) – судове переслідування винуватих із тим, щоб жоден злочин не залишився безкарним;

8) обізнаність суспільства (*public awareness*) – кампанії щодо інформування населення про законодавство про заборону дискримінації і гендерно зумовленого насильства, а також про практичні заходи з реалізації такого законодавства;

9) ефективність (*performance*) – контроль над проведенням реформи системи правосуддя і моніторинг цього процесу як працівниками самої системи правосуддя, так і представниками інших гілок влади⁸⁸.

На нашу думку, як аргументи на користь врахування гендерних аспектів у процесі реформування системи правосуддя, так і компоненти їх врахування є доречними, і заслуговують на увагу. Зауважимо також, що хоча Україна взяла на себе низку міжнародних зобов'язань у сфері забезпечення гендерної рівності, зокрема і в Угоді про асоціацію з ЄС (статті 419, 420 (L))⁸⁹, однак їх виконання має бути не “зовнішнім примусом”, а усвідомленим вибором задля покращення якості людського життя, побудови рівноправного суспільства і правової держави. Тому врахування міжнародних стандартів у національних реформах – насамперед в інтересах усього суспільства. Однак міжнародні зобов'язання можуть допомогти державним інституціям ознайомитися зі стандартами, визначитися із пріоритетними напрямками, освоїти методики, вивчити іно-

⁸⁸ Shelby Quast (n 55) 5.

⁸⁹ Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011#Text> (дата звернення: 03.08.2022).

земний досвід та ефективно впроваджувати підходи, які спрямовані на досягнення поставлених цілей, зокрема й досягнення гендерної рівності.

Найбільшим викликом при врахуванні гендерного підходу в судовій реформі, на нашу думку, буде усвідомлення необхідності його врахування. Як було зазначено вище, за останні роки Україна зробила значний поступ на шляху досягнення гендерної рівності у різних сферах, чому сприяло як долучення України до міжнародних ініціатив, так і законодавчі зміни. В окремих сферах (секторі безпеки й оборони, бюджетуванні тощо) впровадження гендерних підходів здійснювалося у процесі реформ.

Те, що впровадження гендерних підходів досі “оминало” судову систему на рівні стратегічних документів, зумовлене, на нашу думку, передусім її сприйняттям як незалежної гілки державної влади, а відтак такої, на яку не поширюються рекомендації, адресовані державі загалом або органам влади, а саме виконавчій, зокрема. Показовим прикладом є такий: вимога ст. 5 Закону України “Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків” щодо забезпечення ‘збирання, опрацювання, аналіз, поширення, збереження, захист та використання статистичних даних щодо показників становища жінок і чоловіків у всіх сферах життя суспільства, а також щодо насильства за ознакою статі, які є репрезентативними та зіставними, згруповані за статтю і збираються на постійній основі’⁹⁰ мало вплинула на судову статистику. Ця норма стосується відображення “показників становища жінок і чоловіків у всіх сферах життя суспільства”, і правосуддя не має бути виключенням. Однак аналітичні огляди стану здійснення правосуддя практично не містять статистичних даних, згрупованих за статтю. У документі, підготовленому Касаційним кримінальним судом за 2021 р., лише чотири показники виокремлені за статтю: із них два – це відомості про осіб, потерпілих від торгівлі людьми (ст. 149 Кримінального кодексу України⁹¹), які містять дані про чоловіків і жінок, і кількість засуджених за торгівлю людьми (жінок); інші два показники стосуються структури засуджених (дані про кількість жінок та кількість дівчат серед засуджених неповнолітніх)⁹², однак в інших видах судочинства згруповані за статтю показники або зовсім відсутні (в адміністративному⁹³ та господарському⁹⁴),

⁹⁰ Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків: Закон України від 8 вересня 2005 р. № 2866-IV <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2866-15#Text>> (дата звернення: 03.08.2022).

⁹¹ Кримінальний кодекс України: Закон України від 5 квітня 2001 р. № 2341-III <<https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/2341-14#Text>> (дата звернення: 27.08.2022).

⁹² Стан здійснення правосуддя у кримінальних провадженнях та справах про адміністративні правопорушення судами загальної юрисдикції у 2021 році <https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/zvi/Stan_Pravosuddya_Criminal_2021.pdf> (дата звернення: 27.08.2022).

⁹³ Аналіз стану здійснення правосуддя адміністративними судами у 2021 році <https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/sud_pract/Analiz_KAS_2021.pdf> (дата звернення: 27.08.2022).

⁹⁴ Аналіз стану здійснення правосуддя при розгляді господарських справ за 2021 рік <https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/sud_pract/2021_analiz_KGS.pdf> (дата звернення: 27.08.2022).

або в них наведено дані, які не узгоджені між собою. Так, в Аналітичному огляді стану здійснення цивільного судочинства в 2021 р. зазначено, що ‘до судів у звітному періоді звернулось понад 305 тис. жінок і понад 275 тис. чоловіків’⁹⁵, що разом становить 580 тис. осіб; у цьому ж документі зазначено, що суб’єктами звернення до суду були 767,2 тис. фізичних осіб⁹⁶. Порівняння цих даних природно викликає питання про різницю у 187,2 тис. осіб (767,2 – (305+275)), що становить майже 25 % – чому вона виникла і хто ці фізичні особи? Особи, які зверталися більш ніж один раз? Чи не щодо всіх фізичних осіб, які зверталися до суду, здійснювалося збирання та опрацювання даних за статтю?

Опрацювання аналізу стану здійснення правосуддя дає змогу висувати, що судова система оперує “справами” і “матеріалами” (розглянутими/нерозглянутими, у різних категоріях) та рішеннями (кількістю переглянутих/скасованих/змінених тощо), однак не людьми – про проблеми доступу до правосуддя із цих документів висувати не вдасться. Відповідно, наявність судової статистики та аналітики дала б можливість виявити наявні проблеми – чи є гендерні диспропорції щодо звернень до суду у певних категоріях справ, чим вони обумовлені та ін.

Рекомендації щодо врахування гендерного підходу при реформуванні системи правосуддя

Впровадження гендерного підходу при проведенні судової реформи може виявитися певним викликом, однак, на нашу думку, не проблемою, оскільки позитивний досвід з інших сфер, наявна нормативно-правова база, методичні напрацювання свідчать про готовність до цього.

Передусім варто проаналізувати існуючі спеціальні документи стратегічного характеру, розроблені міжнародними та регіональними організаціями, членами яких є Україна. Насамперед ідеться про Загальну рекомендацію № 33 щодо доступу жінок до правосуддя (CEDAW/C/GC/33), яка містить конкретні рекомендації щодо шести компонентів доступу до правосуддя. Тому при підготовці стратегічних документів на наступних етапах судової реформи при розробці заходів, спрямованих на усунення перешкод і покращення доступу до правосуддя варто враховувати ці міжнародні стандарти щодо всіх компонентів доступу до правосуддя, зазначених у цьому документі.

Іншим важливим документом є Стратегія гендерної рівності Ради Європи на 2018–2023 роки, якою визначено шість стратегічних напрямів: 1) запобігання гендерним стереотипам та сексизму й боротьба з такими явищами; 2) запобігання та боротьба з насильством щодо жінок і домаш-

⁹⁵ Аналітичний огляд стану здійснення цивільного судочинства у 2021 році <https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/zvi/2021_analiz_KCS.pdf> (дата звернення: 27.08.2022).

⁹⁶ Там само 4.

нім насильством; 3) забезпечення рівного доступу жінок до правосуддя; 4) досягнення збалансованої участі жінок і чоловіків у процесі прийняття політичних та суспільних рішень; 5) захист прав жінок-мігрантів, жінок-біженців та жінок-шукачів притулку; 6) реалізація стратегії досягнення гендерної рівності в усіх політиках та заходах. Зауважимо, що усі шість стратегічних напрямів є дотичними (щоправда, різною мірою) до судової реформи, і в межах кожного напрямку пропонується низка конкретних заходів. Тому другою рекомендацією є аналіз Стратегії гендерної рівності Ради Європи, виокремлення тих положень, які стосуються судової реформи, та їх подальше врахування у національних стратегіях реформування системи правосуддя.

При цьому важливо враховувати, що основні зусилля Ради Європи зосереджені насамперед на питаннях ратифікації Стамбульської конвенції та подальших кроків щодо імплементації її норм у законодавство держав-членів, а також щодо подолання бар'єрів щодо доступу до правосуддя. Варто наголосити, що ст. 6 Стамбульської конвенції містить зобов'язання включати гендерну перспективу у виконання її положень та заохочувати й ефективно здійснювати політику рівності між жінками й чоловіками. Тому включення гендерного аспекту у реформування системи правосуддя значною мірою сприятиме виконанню й цього положення Стамбульської конвенції.

По-третє, важливо суттєво змінити підхід до судової статистики і запровадити обов'язкове збирання, опрацювання, аналіз, поширення, збереження, захист та використання статистичних даних щодо усіх звернень жінок і чоловіків до судової системи. Без коректних статистичних даних неможливий гендерний аналіз системи правосуддя – аналіз того, хто звертається до суду і з якими позовами, заявами, клопотаннями, неможливий аналіз рішень, вироків, видів покарання, зокрема щодо гендерно зумовленого насильства та дискримінації за ознакою статі чи множинної дискримінації. Без статистики важко здійснити й гендерний аналіз бюджету системи правосуддя на предмет вивчення розподілу ресурсів на потреби чоловіків і жінок. Судовій системі слід сприйняти, що рекомендації про необхідність здійснювати збір та аналіз статистичних даних із розбивкою за статтю, віком, етнічною належністю, інвалідністю, географічним місцезнаходженням і соціально-економічною ситуацією, які необхідні для точної оцінки становища жінок і чоловіків, з метою усвідомленого і цілеспрямованого вироблення відповідної політики і систематичного моніторингу та оцінки прогресу (як це рекомендовано Україні Комітетом ООН з ліквідації дискримінації щодо жінок⁹⁷) стосуються не лише органів виконавчої влади, а й судової.

⁹⁷ Заключні зауваження до восьмої періодичної доповіді України (Комітет з ліквідації дискримінації щодо жінок, 3 березня 2017 р.) п. 48 <<https://www.mil.gov.ua/content/gender/CEDAW-Concluding-Observations-UKR.pdf>> (дата звернення: 27.08.2022).

По-четверте, важливо проводити наукові дослідження та соціологічні й експертні опитування щодо врахування різного досвіду жінок і чоловіків – як тих, що працюють у судовій системі, так і тих, що стикаються з нею як її користувачі. Як показує іноземний досвід, проведення досліджень, поєднане зі статистичними даними, створює міцне підґрунтя для аналізу масштабу та характеру проблеми для подальшого успішного її вирішення.

Висновки. Проведене дослідження дає змогу зробити висновки, що незважаючи на певний поступ на шляху просування гендерної рівності, який спостерігається протягом останніх кількох років в Україні (міжнародні зобов'язання, секторальні “історії успіху”, законодавчі зміни, розробка методичних рекомендацій щодо врахування гендерних підходів тощо), що давало підстави для сподівань про врахування гендерних аспектів під час проведення судової реформи для забезпечення кращого доступу до правосуддя, аналіз Стратегії розвитку системи правосуддя та конституційного судочинства на 2021–2023 роки у частині, що стосується системи правосуддя свідчить про те, що цього не відбулося. Відтак це актуалізує необхідність подальших досліджень на цю тему.

Не знайшли відображення у Стратегії такі виклики на шляху реформування системи правосуддя, як конкурування правових структур із різних систем – офіційних, традиційних чи релігійних; культурні установки та практики, що ведуть до порушення прав людини та недостатнє знання законодавства, зокрема й міжнародного права, та основних процедур. Порівняння заходів, запропонованих Стратегією, з підходами, викладеними, зокрема, у Загальній рекомендації № 33 щодо доступу жінок до правосуддя (CEDAW/C/GC/33) і Стратегії гендерної рівності Ради Європи на 2018–2023 роки свідчить про те, що пропоновані у Стратегії заходи, за невеликим винятком, не є такими, що направлені на усунення перешкод щодо доступу до правосуддя, і що окремі необхідні компоненти доступу до правосуддя випущені з поля зору. Наприклад, у Стратегії відсутні ініціативи, спрямовані на дослідження та збирання статистичних даних, згрупованих за статтю, з метою усунення прогалин і браку даних у системі правосуддя, моніторинг судових рішень для підвищення поінформованості та забезпечення кращого розуміння щодо проблем, пов'язаних із доступом до правосуддя, на усунення шкідливого впливу гендерних стереотипів на прийняття судових рішень, розробку та поширення різноманітних навчальних інструментів і матеріалів щодо питань гендерної нерівності та дискримінації тощо, які варто було б врахувати у процесі судової реформи. Загалом, незважаючи на декларування урахування кращих міжнародних стандартів та практик, фактично у Стратегії вони не враховані, принаймні ті, які стосуються забезпечення рівного доступу до правосуддя та впровадження гендерних підходів.

Тому при підготовці стратегічних документів на наступних етапах судової реформи при розробці заходів, спрямованих на усунення перешкод та покращення доступу до правосуддя варто враховувати наявні міжнародні стандарти щодо усіх шести взаємопов'язаних і важливих компонентів доступу до правосуддя, зазначених у Загальній рекомендації № 33 щодо доступу жінок до правосуддя (CEDAW/C/GC/33), а також заходи в розрізі усіх стратегічних напрямів, визначених Стратегією гендерної рівності Ради Європи на 2018–2023 роки.

Водночас, хоча Україна взяла на себе низку міжнародних зобов'язань у сфері забезпечення гендерної рівності, зокрема в Угоді про асоціацію з ЄС, однак їх виконання має бути не “зовнішнім примусом”, а усвідомленим вибором задля покращення якості людського життя, побудови рівноправного суспільства і правової держави.

REFERENCES

Bibliography

Authored books

1. Bem S L, *The Lenses of Gender: Transforming the Debate on Sexual Inequality* (Yale University Press 1993) (in English).
2. Suslova O, *Analiz derzhavnoi polityky ta normatyvno-pravovykh aktiv na vidpovidnist pryntsyphu rivnykh prav ta mozhlyvostei zhinok i cholovikiv* (FOP Moskalenko O M, 2017) (in Ukrainian).
3. Volobuieva O, V'iatkina A, Hanaba S ta in., *Metodychni rekomendatsii z intehratsii gendernykh pidkhodiv u systemu pidhotovky fakhivtsiv dlia sektoru bezpeky i oborony Ukrainy* (FOP Klymenko Yu Ya 2021) (in Ukrainian).

Edited books

4. Quast S, “Justice Reform and Gender” *Gender and Security Sector Reform Toolkit* (M Bastick, K Valasek eds, DCAF, OSCE/ODIHR, UN-INSTRAW, 2008. <https://www.files.ethz.ch/isn/143084/Tool%2004_Justice%20Reform%20and%20Gender.pdf> (accessed: 27.08.2022) (in English).
5. Schultz U, Shaw G (ed), *Gender and Judging* (Hart Publishing 2013) (in English).
6. *Henderna rivnist i rozvytok: pohliad u konteksti yevropeiskoi stratehii Ukrainy* (Zapovit 2016) (in Ukrainian).
7. *Zbirka navchalnykh materialiv kursu dlia uchashnykh treninhu “Genderna rivnist kriz pryzmu zaborony dyskryminatsii u svitli praktyky Yevropeiskoho sudu z prav liudyny”* (VAITE 2018) (in Ukrainian).
8. Molyneux M, Razavi Sh (ed), *Gender Justice, Development, and Rights* (United Nations Research Institute for Social Development. Democracy, Governance and Human Rights Programme. Paper Number 10. January 2003) (in English).
9. *Otsinka gendernoho vplyvu na sektor bezpeky ta oborony Ukrainy 2017 roku* (2017) (in Ukrainian).
10. *Podolannia gendernykh stereotypiv pry zdiisnenni pravosuddia. Navchalnyi kurs (u formi treninhu) dlia spetsialnoi pidhotovky kandydativ na posadu suddi: naukovometodychnyi posibnyk dlia treneriv i trenerok* (Fulei T zah red, FOP Klymenko O O 2021) (in Ukrainian).

11. *Praktycheskoe rukovodstvo po vnedrenniu hendernoho podkhoda. Metodolohiya. Obzor po sektoram. Sbornyk prymerov yz praktyky* (3-e yzd, 2007) 235–6 <https://gender.org.ua/images/lib/gender_toolkit_rus.pdf> (accessed: 27.08.2022) (in Ukrainian).

Journal articles

12. Moskal R, 'Vymohy verkhovenstva prava stosovno dostupu do pravosuddia' (2020) 2 *Naukovyi visnyk Natsionalnoi akademii vnutrishnikh sprav* 39–41 (in Ukrainian).
13. Fulei T, 'Zastosuvannia sudamy zastarilykh zakonodavchyykh norm yak pereshkoda dlia zabezpechennia dostupu do pravosuddia' (2021) 2 *Pidpriemnytstvo, hospodarstvo i pravo* 185–93 (in Ukrainian).

Newspaper articles

14. "Iakby Putin buv zhinkoiu, vin by ne vtorhsia v Ukrainu". Shcho skazav Dzhonson i yak vidpovily u Kreml' (*VVS News Ukraina*, 29.06.2022) <<https://www.bbc.com/ukrainian/news-61978800>> (accessed: 03.08.2022) (in Ukrainian).
15. 'Bilyi dim vidpoviv na "terpy, krasune" Putina: zharty pro zvaltuvannia oburiuiut' (*Ukrainska pravda*, 10.02.2022) <<https://www.pravda.com.ua/news/2022/02/10/7323455>> (accessed: 03.08.2022) (in Ukrainian).
16. 'Putin Zelenskomu: "Terpy, moia krasune"' (*VVS News Ukraina*, 08.02.2022) <https://www.youtube.com/watch?v=aeIXMhN4x_M> (accessed: 03.08.2022) (in Ukrainian).
17. 'Tortury nozhem ukrainskoho polonenoho. Ukraina vymahaie spravedlyvosti' (*BBC News Ukraina*, 29.02.2022) <<https://www.bbc.com/ukrainian/news-62348582>> (accessed: 27.08.2022) (in Ukrainian).
18. Guerra V, 'Ella Libanova: "Nashi liudy b'iutsia za Batkivshchynu i za svoje zhyttia. Za shcho b'iutsia rosiiany, ya ne rozumiuu"' (*Lb.ua*, 16.06.2022) <https://lb.ua/society/2022/07/16/523304_ella_libanova_nashi_lyudi_byutsya.html> (accessed: 27.08.2022) (in Ukrainian).
19. Kharytonova O, 'Navishcho rosiiany poholyly holovy viiskovopolonenym zhinkam?' (*Povaha. Kampaniia proty seksyzmu*) <<https://povaha.org.ua/navishho-rosiiany-pogolyly-golovy-viiskovopolonenym-zhinkam>> (accessed: 27.08.2022) (in Ukrainian).
20. Mazurchuk V, 'Sama dovela i sprovokovala: holovni mify pro domashnie nasyllia' (*Fakty. Zdorov'ia*, 29.07.2021) <<https://health.fakty.com.ua/ua/napulsi/aktualno/sama-dovela-i-sprovokovala-golovni-mify-pro-domashnye-nasyllia>> (accessed: 03.08.2022) (in Ukrainian).
21. Osadcha Ya, "'Naikrashchi voiny – zavzhdy rozdobai". Snaiperka Olena Bilozerska pro sluzhbu v ZSU ta perspektyvy viiny' (*Ukrainska pravda. Zhyttia*, 17.04.2022) <<https://life.pravda.com.ua/society/2022/04/17/248251>> (accessed: 27.08.2022) (in Ukrainian).
22. Pryshchepa Ya, 'Bellingcat identyfikovaly rosiiany, yakyy katuvav i vbyv ukrainskoho polonenoho' (*Suspilne novyny*, 05.08.2022) <<https://suspilne.media/268397-bellingcat-identyfikovali-rosiianina-akij-katuvav-i-vbiv-ukrainskogo-polonenogo>> (accessed: 27.08.2022) (in Ukrainian).
23. Streltsova M, 'I. Klympush-Tsyntsadze pryznachyly vidpovidalnoiu za koordynatsiiu hendernoi polityky v uriadi' (*Ukrainski natsionalni novyny. Informatsiine ahentstvo*, 10.03.2017) <<https://www.unn.com.ua/uk/news/1650287-i-klympush-tsintsadze-priznachili-vidpovidalnoiu-za-koordinatsiyu-gendernoyi-politiki-v-uryadi>> (accessed: 27.08.2022) (in Ukrainian).
24. Zavorotko I, Duchenko K, Levchenko K, 'Seksualne nasyllstvo: rosiiskyy metod vedennia viiny ta polityky' (*Dzerkalo tyzhnia*, 18.04.2022) <<https://zn.ua/ukr/LAW/seksualne-nasyllstvo-rosijskij-metod-vedennja-vijni-ta-politiki.html>> (accessed: 27.08.2022) (in Ukrainian).

Websites

25. Barriers, Remedies and Good Practices for Women's Access to Justice in Ukraine: Council of Europe, August 2017. 34 p. <<https://rm.coe.int/ukraine-barriers-remedies-and-good-practices/168075fd54>> (accessed: 27.08.2022) (in English).
26. DCAF, OSCE/ODIHR, UN Women (2019) "Justice and Gender", in Gender and Security Toolkit. Geneva: DCAF, OSCE/ODIHR, UN Women. 76 <https://www.dcaf.ch/sites/default/files/publications/documents/GSToolkit_Tool-4%20EN%20FINAL_1.pdf> (accessed: 27.08.2022) (in English).
27. Dictionary of terminology, used by the Council of Europe in the youth policy field, for human rights and non-formal education <<https://rm.coe.int/ukr-eng-dictionary-of-terminology-used-by-the-council-of-europe-in-the/1680a1b388>> (accessed: 27.08.2022) (in English).
28. Gordon E, "Justice and Gender", in Gender and Security Toolkit. Geneva: DCAF, OSCE/ODIHR, UN Women (2019) <<https://www.osce.org/files/f/documents/8/9/442525.pdf>> (accessed: 27.08.2022) (in English).
29. Halilović M, Huhtanen H, Gender and the Judiciary: Selected findings and recommendations on the Implications of gender within the judiciary of Bosnia and Herzegovina (DCAF/Atlantic Initiative 2014) 24 <https://atlanticinitiative.org/wp-content/uploads/2018/03/Gender_and_the_Judiciary_engl-1.pdf> (accessed: 27.08.2022) (in English).
30. Halilović M, Huhtanen H, Gender and the Judiciary: The Implications of Gender within the Judiciary of Bosnia and Herzegovina. Research Report (DCAF 2014) 114 <https://www.dcaf.ch/sites/default/files/publications/documents/Gender_Judiciary_ENG%20FINAL.pdf> (accessed: 27.08.2022) (in English).
31. Choudhry Sh, 'Women's Access to Justice: A Guide for Legal Practitioners' (2018) <<https://rm.coe.int/factsheet-womens-access-to-justice/16808ff44e>> (accessed: 27.08.2022) (in English).
32. "Terpy, moia krasune": chomu Putin apeliuie do kultury zgvaltuvannia' (*Povaha: kampaniia proty seksyzmu*, 08.02.2022) <<https://povaha.org.ua/terpy-moya-krasune-chomu-putin-apelyuye-do-kultury-zgvaltuvannya>> (accessed: 03.08.2022).
33. "Vazhlyvoiu harantiieiu spravedlyvoho sudochynstva ye zabezpechennia hendernoho balansu v suddivskomu seredovyshchi", – Nadiia Stefaniv' (*Sudova vlada Ukrainy*, 19.09.2018) <<https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/news/558505>> (accessed: 27.08.2022).
34. 'Maliar nazvala kilnist zhinok v ZSU' <<https://www.youtube.com/watch?v=X8ONlu0Q93E>> (accessed: 27.08.2022).
35. 'Peretynannia derzhavnoho kordonu pid chas pravovoho rezhymu voiennoho stanu. Pytannia-vidpovid' (*Derzhavna prykordonna sluzhba Ukrainy*) <<https://dpsu.gov.ua/ua/Peretinannya-derzhavnogo-kordonu-pid-chas-pravovogo-rezhimu-vonnogo- stanu-Pitannya-vidpovid>> (accessed: 27.08.2022).
36. 'Pravo na dostup do pravosuddia zhinok, yaki stykaiutsia z dyskryminatsiieiu, ye vazhlyvoiu skladovoju pryntsypu verkhovenstva prava' (*Sudova vlada Ukrainy*, 27.06.2018) <<https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/news/514109>> (accessed: 27.08.2022).
37. 'Rezultaty zhinochoho liderstva v upravlinni sudom – pokrashchennia dostupu do pravosuddia ta umov zdiisnennia sudochynstva v mistsevomu sudi' (*Sudova vlada Ukrainy*, 07.09.2018) <<https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/news/551049>> (accessed: 27.08.2022).

38. 'Suddia KKS VS Nadiia Stefaniv vziala uchast v obhovorenni problem dostup do pravosuddia zhinok, postrazhdal'nykh vid nasylstva' (*Sudova vlada Ukrainy*, 25.10.2018) <<https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/news/583362>> (accessed: 27.08.2022).
39. 'U Verkhovnomu Sudi obhovoryly hendernyi pidkhdid u sudochynstvi' (*Sudova vlada Ukrainy*, 13.09.2021) <<https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/news/117755>> (accessed: 27.08.2022).
40. 'U Verkhovnomu Sudi obhovoryly pytannia hendernoї rivnosti' (*Sudova vlada Ukrainy*, 04.04.2018) <<https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/news/460516>> (accessed: 27.08.2022).
41. 'Ukraina stala povnopravnoiu uchasnytseiu "Partnerstva Biarrits"' (*Ofitsiine internet-predstavnytstvo Prezidenta Ukrainy*, 12.09.2020) <<https://www.president.gov.ua/news/ukrayina-stala-povnopravnoyu-uchasniceyu-partnerstva-biarric-63521>> (accessed: 27.08.2022).
42. 'Video z katuvanniam ukrainskoho viiskovopolonenoho – rozpochato provadzhennia' (*Ofis Heneralnoho prokurora*, 29.07.2022) <<https://www.gp.gov.ua/ua/posts/video-z-katuvanniam-ukrayinskogo-viiskovopolonenogo-rozpochato-provadzhennia>> (accessed: 27.08.2022).
43. 'Vprovadzhennia liudynotsentrychnoho pidkhdodu do pravosuddia v Ukraini' <<https://ldn.org.ua/event/vprovadzhennia-liudynotsentrychnoho-pidkhdodu-do-pravosuddia-v-ukraini>> (accessed: 27.08.2022).
44. 'Zhinoche liderstvo ta profesiina efektyvnist' (*Natsionalna shkola suddiv Ukrainy*, 31.07.2018) <<http://nsj.gov.ua/ua/international/spilni-zahodi-z-programami-ta-proektami-mijnarodnoi-tehnichnoi-dopomogi/jinoche-liderstvo-ta-profesiina-efektivnist1>> (accessed: 27.08.2022).
45. DCAF, OBSIe/BDIPL, OON Zhinky (2019 rik), "Upravlinnia sektorom bezpeky, reforma sektoru bezpeky ta genderni pytannia", Zbirnyk informatsiino-metodychnykh materialiv "Genderni pytannia u sektori bezpeky" (DCAF, OBSIe/BDIPL, OON Zhinky 2019) 7 <<https://www.osce.org/files/f/documents/a/b/468957.pdf>> (accessed: 27.08.2022).
46. Pidhotovleno "Metodychni rekomendatsii z intehratsii gendernykh pidkhdodiv u systemu pidgotovky fakhivtsiv dlia sektoru bezpeky i oborony Ukrainy" (*Uriadovyi portal*, 31.08.2021) <<https://www.kmu.gov.ua/news/pidgotovleno-metodychni-rekomendaciyi-z-integraciyi-gendernih-pidhdodiv-u-sistemu-pidgotovki-fahivciv-dlya-sektoru-bezpeki-i-oboroni-ukrayini>> (accessed: 27.08.2022).
47. Pylypenko H, 'Zarplata "v konverti": analiz sudovoi praktyky' (07.02.2022) <https://biz.ligazakon.net/analytcs/205773_zarplata-v-konvert-analz-sudovo-praktiki> (accessed: 27.08.2022).
48. Rada Tserkov pidtrymaie initsiatyvy, spriamovani na denonsatsiiu Stambul'skoi konventsii (28.07.2022) <<https://vrciro.org.ua/ua/news/uccro-supports-initiatives-aimed-at-denunciation-of-the-istanbul-convention>> (accessed: 27.08.2022).
49. Slavinska I, 'Dmytro Kuleba: Stambul'sku konventsiiu ne ratyfikovali, tomu shcho suspilstvo ne hotove do normalnoho spryiniattia henderu' (*Povaha: kampaniia proty seksyzmu*, 30.12.2019) <<https://longread.povaha.org.ua/dmytro-kuleba-stambul'sku-konventsiyu-na-ratyfikovali-tomu-shho-suspilstvo-ne-gotove-do-normalnogo-spryjnyattya-genderu>> (accessed: 04.05.2022).
50. Zakliuchni zauvazhennia do vosmoi periodychnoi dopovidi Ukrainy (*Komitet z likvidatsii dyskryminatsii shchodo zhinok*, 03.03.2017) p. 48 <<https://www.mil.gov.ua/content/gender/CEDAW-Concluding-Observations-UKR.pdf>> (accessed: 27.08.2022).

Tetyana Fuley

IMPLEMENTATION OF GENDER APPROACH
IN JUDICIAL REFORM
AS A COMPONENT OF ENSURING ACCESS TO JUSTICE

ABSTRACT. The war crystalized gender aspects in multiple legal relations (e. g., related to mobilization and service with the Ukrainian Armed Forces, state border crossing, mass sexual violence in the occupied territories, gender-based torture, etc.), putting this subject to the foreground in administering justice. The actions of the aggressor state leadership are of particular attention in researching the legal phenomena via the “lenses of gender” as these manifest a “perfect example of toxic masculinity”.

The past stages of the judicial reform indicate that gender approach was not accounted for. However, legislative changes, sectoral “success stories” and international commitments of Ukraine gave grounds to hope that it will be considered in the new Strategy for the Development of the Judiciary.

The objective of the article is to analyse the Strategy for the Development of the Judiciary and Constitutional Justice for 2021–2023 (the Strategy) so far as the judiciary system is concerned, in the light of international standards on ensuring gender equality via access to justice as well as to formulate a few recommendations on implementing gendered approach during the judiciary reform.

Analysis of the key Strategy-listed issues that cause the need for further refinements to organization and functioning of the judiciary and administration of justice (totalling at 19 points, one being “impediments to access to justice”) leads to the following conclusions: (a) some issues are excessively detailed whereas others are formulated in too abstract terms, (b) disparity in the scale and significance of the listed issues, (c) focus on the judiciary bodies and their functions. Comparing these with the challenges to justice reform, as identified by the foreign researchers, indicates that only certain ones are specifically spelled out in the Strategy as the key issues, while relevance of the others appears from analysis of the annual reports on the status of independence of judges in Ukraine by the High Council of Justice (the HCJ). In contrast, relevance of a few challenges (e. g., cultural attitudes and practices, which result in human rights violation, lack of training in international law) does not emerge at all and remains below the reformers’ radar, while it is exactly these challenges that impede effective access to justice.

The overall analysis of the Strategy affords a conclusion that the proposed measures (with few exceptions) are not the ones aimed at removing obstacles to access to justice and, despite the declared account for the best international standards and practices, these in fact have not been accounted for (at the very least those that have to do with ensuring equal access to justice and implementation of the gender approach). Therefore, it would be appropriate to account for the international standards on all essential components of access to justice while drafting strategic documents at subsequent stages of the judicial reform in developing the measures to remedy the obstacles and enhance access to justice. In addition, the recommendations cover the change in approaching the judicial statistics and implementation of mandatory collection, processing, analysis, dissemination, storage, protection and use of the statistical data on all male and female appeals to the judiciary system as well as scientific research, sociological and expert questionnaires for gender analysis of the judiciary system.

KEYWORDS: access to justice; gender; gender approach; international standards; judicial reform.